

invoering Wmo ↕

Handreiking Wmo en Seksuele Diversiteit

Tips voor hoe gemeenten aandacht aan kwetsbare
homoseksuele en transseksuele burgers kunnen
besteden in hun Wmo-beleid

Handreiking Wmo en Seksuele Diversiteit

Tips voor hoe gemeenten aandacht aan kwetsbare
homoseksuele en transseksuele burgers kunnen
besteden in hun Wmo-beleid

Colofon

Deze publicatie is geschreven in opdracht van het Ministerie van VWS en de VNG.

Auteurs

Peter Dankmeijer en Judith Schuyf

Handreiking Wmo en Seksuele Diversiteit. Tips voor hoe gemeenten aandacht aan kwetsbare homoseksuele en transseksuele burgers kunnen besteden in hun Wmo-beleid / Judith Schuyf, Peter Dankmeijer - Amsterdam:
COC Nederland/Kenniscentrum Lesbisch en Homo-emancipatiebeleid, 2006

Vormgeving

Besides Purple

Druk

Chevalier International

Aan de totstandkoming van deze publicatie is de grootst mogelijke zorg besteed. Het ministerie van VWS en de VNG kunnen niet aansprakelijk worden gesteld voor eventuele onjuistheden, noch kunnen aan de inhoud rechten worden ontleend.

Inhoudsopgave

Voorwoord	4	4 De prestatievelden van de Wmo en homoseksualiteit	30
De handreiking in het kort	6	1. Leefbaarheid en sociale samenhang	30
Leeswijzer	7	2. Jeugd en opvoedingsondersteuning	33
1 De situatie van seksueel diverse burgers	8	3. Informatie en advies	35
Feiten over seksuele diversiteit	8	4. Mantelzorg en vrijwilligers	36
Uitsluiting door een gebrek aan sociale cohesie en leefbaarheid	9	5. Deelname aan het maatschappelijk verkeer	38
Kwetsbare seksueel diverse burgers	12	6. Voorzieningen	41
		7. Maatschappelijke opvang	43
		5 Goede voorbeelden	46
2 De regierol van de gemeente	17	Uitvoering van beleid in een grote stad: Rotterdam Verkeert	46
De regierol	17	Samenwerking in een regionaal centrum: COC Zwolle	48
Het opstellen van een beleidsvisie	19	Een miniproject op het platteland: Welzijnswerk Deurne	49
Opbouwen van relaties met lokale partners	22		
3 Burgerparticipatie en homoseksualiteit	24	6 Meer informatie	51
Formele vormen van participatie	25		
Informele vormen van participatie	28		

Voorwoord

Veel gemeenten zullen bij de invoering van de Wet Maatschappelijke Ondersteuning (Wmo) niet in eerste instantie denken aan homoseksuelen. Wat heeft homoseksualiteit met de Wmo te maken? Hieronder worden mogelijke antwoorden op deze vraag geformuleerd.

Het kerndoel van de Wmo is ‘meedoen’. Dat meedoen aan de maatschappij geldt voor iedereen, ongeacht leeftijd, maatschappelijke positie of beperkingen; dus voor de hele diversiteit aan burgers. Ook voor burgers die vanwege hun seksuele voorkeur of sekse-identiteit soms van sociale deelname en maatschappelijke ondersteuning worden uitgesloten. Deze handreiking gaat over hoe gemeenten in hun beleid rekening kunnen houden met deze zogenaamde ‘seksueel diverse’ burgers.

Een van de redenen waarom men homoseksualiteit niet zo snel met de Wmo in verband brengt, is vanwege de beeldvorming over homoseksualiteit: de homo-emancipatie zou voltooid zijn in Nederland. Dit is een misverstand. Weliswaar is er veel bereikt op het terrein van juridische gelijkberechtiging, maar in de praktijk is vaak sprake van sociale uitsluiting en een gebrek aan sociale steun. Voor wie sterk in haar schoenen staat en een accepterende familie, werkkring en leef- en zorgomgeving heeft, is Nederland een goed land om in te leven. Maar er zijn ook seksueel diverse mensen die onzeker zijn over zichzelf, die geen steun kunnen verwachten van de eigen familie, die kampen met een handicap of problemen ervaren met hun geloof of cultuur en voor wie de hulpverlening niet goed toegankelijk is. Die mensen worden belemmerd in hun maatschappelijke participatie. Ook voor hen is de Wmo ingesteld.

In deze handreiking worden enkele begrippen gehanteerd, die hieronder kort worden toegelicht:

- homoseksualiteit: een algemene term voor contacten, relaties en leefstijlen van mannen en vrouwen met partners van hetzelfde geslacht. In deze handreiking wordt de term ‘homoseksuelen’ gebruikt voor zowel lesbische vrouwen als homoseksuele mannen. Bovendien is de term van toepassing op mensen die wel

- én die juist niet openlijk over hun gevoelens, relatie of contacten zijn;
- lesbische vrouwen: vrouwen die op vrouwen vallen;
- homoseksuele mannen: mannen die op mannen vallen;
- biseksuelen: mensen die zowel op mensen van het ene als het andere geslacht kunnen vallen (maar niet noodzakelijkerwijs parallelle relaties met beide seksen hebben);
- genderexpressie: de manier waarop een persoon zich al dan niet conform sekserolpatronen gedraagt;
- transgenders: mensen van wie de biologische sekse niet overeenkomt met hun gevoel en die een andere genderexpressie willen hanteren. Het begrip transgender is een koepelbegrip en niet synoniem aan transseksualiteit. Dat kan zijn: transseksueel, interseksueel, androgyn, travestiet en andere manieren van genderbeleving die niet overeenkomen met het traditionele beeld van de indeling in één van de twee geslachten;
- seksuele diversiteit: de uiteenlopende vormen waarmee mensen uiting geven aan hun seksualiteit in gedrag, sociale contacten en leefwijzen;
- holebi's: van oorsprong Vlaamse afkorting voor 'homoseksuelen, lesbiennes, biseksuelen';
- coming-out: het zelf expliciet duidelijk maken dat je homoseksuele, lesbische of biseksuele gevoelens hebt;
- outing: het van iemand (soms tegen zijn of haar wil) bekend maken dat hij of zij homo, biseksueel of lesbisch is;
- dubbelbinders: allochtonen die een balans weten te vinden tussen de cultuur van hun ouders (waarin homoseksualiteit vaak taboe is) en andere, wel ondersteunende contacten rond homoseksualiteit.

De handreiking in het kort

Deze handreiking gaat over hoe gemeenten in hun beleid rekening kunnen houden met kwetsbare 'seksueel diverse' burgers. Daarbij wordt onderscheid gemaakt tussen drie aandachtspunten:

1. het betrekken van seksueel diverse burgers bij het opstellen van het Wmo-beleidsplan;
2. het creëren van een respectvolle en sociaal ondersteunende omgeving;
3. het vormgeven aan ondersteuning van seksueel diverse burgers die niet op eigen kracht verder kunnen.

De gemeente kan seksueel diverse burgers het best betrekken bij het opstellen van het Wmo-beleidsplan door advies in te winnen bij de lokale homo/lesbische zelforganisaties. Een voorwaarde voor een kwalitatief goede advisering is dat zulke organisaties ondersteund worden in hun professionalisering.

De gemeente kan een respectvolle en sociaal ondersteunende omgeving helpen creëren door het goede voorbeeld te geven, door in haar regierol het onderwerp diversiteit/omgangsvormen op de agenda te zetten en door eraan bij te dragen dat maatschappelijke partners hun verantwoordelijkheid nemen en kunnen nemen.

De gemeente kan vorm geven aan de ondersteuning van seksueel diverse burgers die niet op eigen kracht verder kunnen, door eraan bij te dragen dat zulke kwetsbare groepen expliciet meegenomen worden in breder beleid. Soms lukt dat niet omdat reguliere instellingen niet in staat zijn deze aandacht te realiseren of omdat het schaalniveau van de gemeente te klein is. In zulke gevallen is het raadzaam een regeling te treffen om in een regionale samenwerking tot oplossingen te komen.

Leeswijzer

Deze handreiking bestaat uit zes hoofdstukken, die gezamenlijk een kort overzicht geven van hoe gemeenten in hun Wmo-beleid accenten rond seksuele diversiteit kunnen leggen.

Hoofdstuk 1 geeft enkele feiten over seksuele diversiteit. Het gaat kort in op hoe een gebrek aan sociale cohesie en leefbaarheid leidt tot uitsluiting en gezondheidsrisico's en welke subgroepen van seksueel diverse burgers het meest kwetsbaar zijn.

Hoofdstuk 2 gaat in op de regierol die de gemeente kan spelen.

Hoofdstuk 3 geeft aanwijzingen hoe de gemeente burgerparticipatie van mensen met homoseksuele, biseksuele, lesbische of transgendergevoelens kan organiseren.

Hoofdstuk 4 geeft een overzicht van de aandachtspunten voor seksuele diversiteit in de prestatievelden van de Wmo en geeft praktische tips hoe de gemeente zulke accenten in haar beleidsplan kan leggen.

Hoofdstuk 5 geeft drie goede voorbeelden hoe lokaal beleid rond seksuele diversiteit kan uitkristalliseren in een concrete aanpak: één in een grote stad, één in een middelgrote stad en één in een plattelandsgregio.

Hoofdstuk 6 geeft enkele suggesties voor verdere studie, ondersteuning en contacten.

1 De situatie van seksueel diverse burgers

Dit hoofdstuk geeft enkele feiten over seksuele diversiteit. Het gaat kort in op hoe een gebrek aan sociale cohesie en leefbaarheid leidt tot uitsluiting en gezondheidsrisico's en welke subgroepen van seksueel diverse burgers het meest kwetsbaar zijn.

Feiten over seksuele diversiteit

Veel seksueel diverse mensen delen hun gevoelens of leefwijze niet openlijk met anderen. Daarom bestaat het beeld dat seksuele diversiteit niet of nauwelijks voorkomt. Dit beeld staat een effectief beleid van gemeenten en maatschappelijke organisaties soms in de weg.

De belangrijkste feiten op een rij:

- vijf tot zes procent van de mensen is homoseksueel en leeft ook als zodanig. Voor Nederland komt dat neer op 800.000 tot 960.000 personen. Een kwart van hen is onder de 20 jaar;
- volgens recente studies komen genderidentiteitsstoornissen in Nederland voor bij 1 op de 10.000 mannen en 1 op de 30.000 vrouwen; gezien het aantal in Nederland behandelde mensen zou dat echter ook twee maal zoveel kunnen zijn. Er zijn circa 500 transgender prostituees in Nederland;
- de spreiding van het aantal homoseksuelen is min of meer gelijk is over het land. Toch hebben de grote steden, en vooral Amsterdam, een gemiddeld grotere aantrekkingskracht op homoseksuelen. Onderzoekers schatten dat 10% van de bevolking van Amsterdam (80.000 personen) homoseksueel is;

- het wordt homoseksuelen vaak kwalijk genomen als zij hun seksuele voorkeur verbergen. Tegelijkertijd wordt het hen ook niet in dank afgenomen als zij er te expliciet voor uitkomen;
- een niet onaanzienlijke minderheid durft niet voor zijn of haar voorkeur uit te komen. Bij homoseksuele mannen is dat vooral in de sfeer van sport en vrije tijd (32% durft op de sportschool niet uit te komen; vgl. 21% op het werk); bij lesbische vrouwen scoort vooral de werksituatie hoog (17% durft niet uit te komen op het werk). Ook naar de burens is een grote groep terughoudend. Van de homoseksuelen verzwijgt 17% de seksuele oriëntatie voor de burens;
- de homoseksuelen die stellen openlijk over hun homoseksualiteit te zijn, blijken hun coming-out vooral te doen bij mensen die zij vertrouwen. Hun chefs, dienstverleners en hulpverleners blijken vaak niet te weten welke van hun medewerkers, burgers of cliënten seksueel divers zijn. Vaak is er sprake van een mengeling van schaamte en onverschilligheid, die eraan bijdraagt dat seksuele diversiteit van burgers taboe en onzichtbaarheid blijft.

Uitsluiting door een gebrek aan sociale cohesie en leefbaarheid

Landelijke onderzoeken tonen consistent aan dat er significante verschillen zijn tussen homoseksuelen en heteroseksuelen in welzijn, gezondheid en beleving van werk en vrije tijd. De laatste tijd worden soms ook vragen over homoseksualiteit opgenomen in lokale monitors. Die bevestigen de landelijke cijfers. Enkele toonaangevende feiten:

- de houding van de Nederlandse bevolking ten opzichte van homoseksualiteit is ambigu. Er is sprake van tolerantie op afstand. Een overgrote meerderheid van de bevolking vindt dat homoseksuelen vrij zijn om hun leven in te richten zoals ze dat willen. Slechts 4% wijst dat af. Nederland is wat dat betreft na IJsland koploper in de wereld. Wanneer het gaat over acceptatie van rechten, zoals de openstelling van het burgerlijk huwelijk of adoptie, is de situatie al veel minder rooskleurig. 22% vindt het niet goed dat homoseksuelen met elkaar kunnen trouwen en 34% wijst adoptie door homoseksuele paren af;

- de meerderheid van de bevolking is niet gediend van het zichtbaar zijn van homoseksualiteit. Waar 8 % er een probleem mee heeft wanneer een man en een vrouw elkaar op straat kussen, daar vindt 42% het aanstootgevend als twee mannen elkaar zoenen; en 31% wanneer dat om twee vrouwen gaat. Andere zichtbare uitingen van homoseksualiteit, zoals de jaarlijkse Canal Parade in Amsterdam, kunnen op nog meer afwijzing rekenen. Dit in tegenstelling tot culturele festivals die door andere groepen gevierd worden, zoals het Zuid-Amerikaanse Carnaval in Rotterdam;
- een stads- of bedrijfsklimaat waarin men openstaat voor verschillen, waar waardering en belangstelling worden getoond en waar men elkaar steunt als zich knelpunten voordoen, leidt tot een hoog niveau van welzijn bij alle burgers of medewerkers. Een stads- of bedrijfsklimaat waarin onverschilligheid en achterdocht heerst, leidt tot grote spanningen, stress en uitval;
- naarmate homoseksualiteit voor mensen dichterbij komt, is men meer geneigd afstand te nemen en steun te onthouden. Zo blijkt bijvoorbeeld dat als men vraagt hoe middelbare schoolleerlingen met elkaar omgaan, men nog redelijk geneigd is om naast een homoseksuele medeleerling te zitten in de klas, maar al minder geneigd is om samen huiswerk te maken. Jongeren zouden liever geen vriend van een homo willen zijn en al helemaal niet een tent willen delen op werkweek. Ook blijkt dat er in vergelijking met anderen aanzienlijk minder sociale steun is voor homojongeren, als zich een probleem zou voordoen, zoals pesten;
- bepaalde groepen in Nederland wijzen homoseksualiteit meer af dan anderen. De kans op afwijzing is groter wanneer men van het mannelijke geslacht is, lager opgeleid, naarmate men jonger is en meer religieus gebonden is;
- religieus en cultureel geïnspireerde uitsluiting van homoseksuele burgers gebeurt zowel door alloctonen als door autoctonen. Desondanks blijken vooral migranten en jongeren van Turkse, Marokkaanse en Antilliaanse herkomst negatiever tegenover homoseksualiteit te staan dan autochtone Nederlanders. Dit komt zowel naar voren uit landelijk onderzoek als uit verschillende jeugdmonitoren;

- tweederde van de homoseksuelen geeft aan ooit met discriminatie en geweld te maken te hebben gehad. Bijna de helft heeft in het afgelopen jaar zulke ervaringen. De daders zijn veelal onbekenden die men op straat ontmoet. Toch zegt een kwart ook negatieve reacties van directe collega's, vrienden en kennissen gehad te hebben;
- negatieve ervaringen van homoseksuelen omvatten soms ernstige gevallen van openlijke discriminatie. De meeste homoseksuelen proberen die risico's te vermijden door zich niet zo openlijk op te stellen. Toch krijgen zij ook dan te maken met sociaal uitsluitend gedrag. Onderstaand een vergelijkend voorbeeld uit een recent onderzoek onder docenten:

Soorten van vervelend gedrag	Mannen		Vrouwen	
	Homo	Hetero	Lesbisch	Hetero
Roddelen	77%	51%	83%	53%
Irritante aandacht voor privé-leven	52%	18%	22%	3%
Beledigende grappen over privé-leven	44%	8%	22%	3%
Ongevraagde opmerkingen over uiterlijk	52%	25%	52%	25%

- openlijke, maar ook de meer versluierde vormen van discriminatie en uitsluiting van homoseksuelen leiden tot een lager niveau van welzijn, tot stress, gebruik van alcohol en kalmerende middelen en tot ziekteverzuim en uitval.

Kwetsbare seksueel diverse burgers

Hoewel alle seksueel diverse burgers gezien de maatschappelijke context een zeker risico lopen op sociale uitsluiting en discriminatie, worden zij niet allemaal even hard getroffen. Veel seksueel diverse burgers slagen erin goed te participeren, zij het dat zij daarin vaak compromissen sluiten door minder om te gaan met heteroseksuelen of door niet altijd even openlijk te zijn over hun leefsituatie of gevoelens. Burgers die er niet in slagen te blijven participeren, hebben last van

‘dubbele vormen’ van uitsluiting of bevinden zich in een sociaal onverschillige of zelfs vijandige omgeving. Voorbeelden van burgers die kwetsbaar zijn door dubbele vormen van uitsluiting, zijn homoseksuele gehandicapten en chronisch zieken. Voorbeelden van burgers die kwetsbaar zijn door hun sociaal onverschillige of vijandige omgeving zijn bejaarden en allochtonen. Hieronder wordt kort ingegaan op de situatie van deze kwetsbare groepen.

Gehandicapten

De laatste jaren is er steeds meer bekend geworden over homoseksuele gehandicapten. Aan de ene kant kunnen zij moeilijk terecht binnen de (commerciële) homo- en lesbische subcultuur, waar het hebben van een handicap als lastig en onaantrekkelijk wordt gezien. Veel uitgaansgelegenheden zijn daarnaast niet goed toegankelijk of aantrekkelijk voor gehandicapten vanwege het gebrek aan rolstoeltoegankelijkheid, het lawaai, enzovoorts. Aan de andere kant kunnen zij vaak ook hun verhaal niet kwijt binnen de eigen familie (als zij daar afhankelijk van zijn), binnen een tehuis of in kringen van mensen met dezelfde soort handicap. In de ‘heteronormatieve’ context van tehuizen en gehandicaptenverenigingen is seksualiteit al moeilijk bespreekbaar. Homoseksualiteit en transgenderisme zijn vrijwel taboe. Het komt dan ook geregeld voor dat ouders of hulpverleners homoseksuele gehandicapten afraden of zelfs verbieden om homogelegenheden of -verenigingen te bezoeken. Seksueel diverse gehandicapten voelen zich door deze uitsluiting geïsoleerd en eenzaam. Er is een enorme behoefte aan aandacht en seksualiteit zonder meer. Gehandicapte jongeren doen geregeld geheime pogingen om toch homoseksuele ervaringen op te doen, bijvoorbeeld via internet of door contacten te zoeken in parken en plantsoenen. Het spreekt vanzelf dat deze kwetsbare groepen, en zeker de mentaal zwakkeren onder hen, grote risico’s lopen op teleurstellingen, sociaal en seksueel misbruik en seksueel overdraagbare aandoeningen.

Chronisch zieken

Chronisch zieke homoseksuelen, zoals mensen met hiv, blijken in de praktijk veel minder terug te kunnen vallen op hun familie dan heteroseksuelen. In de begintijd van de Aids-epidemie bleek dat veel homomannen, die dachten dat zij een goede relatie hadden met hun familie, bij nader inzien de acceptatie hadden overschat.

Eenzijds kwam het geregeld voor dat partners die al jaren bij elkaar waren, door de familie gescheiden werden, bezoekrechten werden ontzegd en uitgesloten werden van begrafenissen en erfenissen. Anderzijds kwam het voor dat de familie juist niets meer te maken wilde hebben met het homoseksuele familielid. Alle zorg kwam dan neer op de partner, die overigens vaak geen zorgverlof of vergoeding kon krijgen, zoals dat geregeld is in CAO's, omdat homoseksuele relaties in die tijd niet werden erkend.

Als reactie op deze uitsluitingmechanismen zijn buddyprojecten opgezet, waarin homoseksuelen elkaar ondersteunen als zij dreigen uit te vallen. Deze buddyprojecten bestaan nog steeds; veel ervan hebben nu hun werkterrein uitgebreid van mensen met hiv naar andere chronisch zieke homoseksuelen, vereenzaamde ouderen en transseksuelen in de 'real life test' (de periode vóór de operatie, waarin men al daadwerkelijk als iemand van het gewenste geslacht door het leven gaat). Tegenwoordig zijn door de openstelling van het burgerlijk huwelijk voor homoseksuelen en door verbetering van CAO's en verlofregelingen de meeste formele vormen van uitsluiting opgeheven. Maar soms krijgen homo- en lesbische paren die niet getrouwd zijn, nog met zulke situaties te maken. De steun van familie en bekenden is ook lang niet altijd optimaal; de combinatie van chronisch ziek zijn en seksuele diversiteit blijft kwetsbaar.

Allochtonen

Allochtonen met homoseksuele, biseksuele, lesbische of transgendergevoelens kunnen in de problemen komen als hun gevoel niet geaccepteerd wordt door henzelf, hun familie, hun omgeving of hun geloof. In de grond van de zaak gaat het doorgaans om een innerlijk conflict tussen hun gevoel, hun geloof en hun loyaliteit naar hun sociale omgeving. Als het hen niet lukt vorm te geven aan hun gevoel, kan dat leiden tot een reeks van psychische en somatische problemen (isolement, suïcide, drop-out, onveilig gedrag, ongewenste zwangerschappen). Maar ook als zij als 'dubbelbinder' wel vormgeven aan hun gevoel, kunnen problemen ontstaan met hun omgeving (isolatie, gevangenschap, outing, ontvoering, uitstoting, eerwraak, prostitutie) en vervolgens weer tot psychische problemen. Allochtonen met homoseksuele, biseksuele, lesbische of transgendergevoelens kloppen meestal niet met een expliciete vraag aan bij de reguliere hulpverlening of opvangvoorzieningen. Het is voor hen vaak niet duidelijk waar zij met

hun vragen terecht kunnen of zij vermoeden dat de reguliere voorzieningen niet 'veilig' zijn om er openlijk met deze vraag terecht te kunnen. Vaak kunnen zij ook daadwerkelijk niet terecht bij de hulpverlening wegens een gebrek aan deskundigheid. De gewenste deskundigheid is een combinatie tussen homovriendelijke hulpverlening en transculturele hulpverlening; ondersteunend, maar met aandacht voor de collectief ingestelde ('wij') culturele achtergrond van allochtonen.

Ouderen

De problemen van homoseksuele en lesbische ouderen hebben te maken met hun generatie en geschiedenis. De meeste homoseksuelen die nu oud zijn, zijn pas later in hun leven uitgekomen voor hun seksuele voorkeur. Sommigen zijn nog nooit uitgekomen. De eerste reacties waren meestal negatief en soms werd het contact met vrienden, familie of kinderen verbroken. Van de oudere (boven 65 jaar) homoseksuelen heeft meer dan de helft geen kinderen en de meeste klagen ook over een slecht contact met de familie. Dat betekent dat wanneer zij zelf mantelzorg nodig hebben, er niemand voorhanden is.

Het verbergen van de seksuele voorkeur leidt ertoe dat de omgeving een aantal behoeften niet opmerkt en dat er voor hen geen relevante aandacht is. Daardoor hebben homoseksuele en lesbische ouderen in vergelijking met heteroseksuele ouderen vaker psychische klachten.

Tussen homoseksuele en lesbische ouderen bestaan trouwens flinke verschillen, in het nadeel van de vrouwen. Oudere lesbische vrouwen hebben een minder goed functionerend sociaal netwerk, de lichamelijke en psychische gezondheid is slechter en zij hebben minder inkomen dan homoseksuele mannen. Lesbische vrouwen hebben een minder gevarieerd persoonlijk netwerk dan homoseksuele mannen. Zij hebben vaker het contact met de familie verbroken. 60% van hen woont alleen. Voor hen bestaan de belangrijkste sociale contacten uit (enkele) vriendinnen. De helft van de mannen heeft (vaak sinds lange tijd) een vaste partner met wie zij meestal samenwonen. Mannen hebben wel het gevoel in veel homogelegenheden niet meer te worden geaccepteerd, omdat die meer gericht zijn op jongeren.

Een deel van de afhoudende houding van oudere homoseksuelen wordt ingegeven door angst voor discriminatie. Dat geldt vooral ten aanzien van de thuiszorg.

Helemaal verwonderlijk is dat niet; de thuiszorg komt immers in de meest intieme levenssfeer van de oudere - thuis - over de vloer. Het komt helaas geregeld voor dat homoseksuele ouderen zorgvuldig alle verwijzingen naar homoseksualiteit verwijderen zoals foto's van geliefden en tijdschriften. De veranderende samenstelling van de bevolking baart een aantal oudere homoseksuelen ook zorgen, omdat zij vermoeden dat de jongere generatie, die ook bestaat uit allochtone verzorgenden, minder tolerant tegenover homoseksualiteit zullen staan.

Homoseksuele ouderen ondervinden vooral problemen als zij zorgafhankelijk worden en binnen een verzorgingsinstelling terecht komen in een omgeving waarin een gouden huwelijk en het krijgen van bezoek van kinderen en kleinkinderen een bepaalde status oplevert. Uit onderzoek blijkt dat homoseksuele ouderen zich vaak ergeren over de mate waarin medebewoners zich afhankelijk opstellen van hun kinderen en de mate waarin de gesprekken altijd maar weer gaan over de (klein)kinderen. Hun eigen verhaal kunnen zij echter meestal niet kwijt. De oudere generatie homo's durft zich meestal niet over het verleden uit te laten. Vooral de hoog bejaarden voelen zich hierdoor erg geïsoleerd.

Management en verzorgend personeel zeggen vaak: 'Bij ons wonen geen homoseksuelen', maar uitgaande van een percentage van zes procent, is dat onwaarschijnlijk.

Jongeren

Uit een meta-analyse van onderzoek blijkt dat homojongeren - en vooral de tieners onder hen - kampen met een gebrek aan contact met gevoelsgenoten en met discriminatie. Dit leidt tot een reeks van psychosociale knelpunten.

Homojongeren groeien op in een omgeving van leeftijdsgenoten, die door gebrek aan informatie en door vooroordelen - die ook vaak niet gecorrigeerd worden door ouders, begeleiders of docenten - homovijandig of uitsluitinggedrag vertonen.

Jongere, lager opgeleide jongens en diverse groepen allochtone jongeren zijn onder de jongeren het meest homovijandig.

Transgenders

Transgenders zijn mensen die zich niet kunnen vinden in de reguliere tweedeling die men maakt tussen mannen en vrouwen. Veel transgenders hebben geen geslachtsaanpassende operatieve ingreep gehad of vinden die achteraf niet bepalend voor hun gendergevoel. De meeste transgenders zijn niet van plan zich te laten opereren, hoewel ze soms een gedeeltelijke verandering doorvoeren door middel van hormoongebruik.

Er is nog maar weinig onderzoek gedaan naar de sociale uitsluiting en beleving van transgenders, maar de beschikbare gegevens wijzen erop dat zij dezelfde soort verschijnselen meemaken als andere seksueel diverse burgers. Het is duidelijk dat zij, als zij zichtbaar afwijken van de vigerende sekseverwachtingen, met sterk afwijzende reacties te maken krijgen.

Het gaat bij transgenders weliswaar om een kleine groep, maar toch zullen gemeenten af en toe met hen te maken krijgen. Bijvoorbeeld via het bevolkingsregister als het gaat om de verandering van het geslacht of bij doorverwijzing naar medische, psychische en sociale dienstverlening.

2 De regierol van de gemeente

Mogelijke actiepunten

- de gemeente benoemt haar visie op diversiteit en het voorkómen van uitsluiting;
- de gemeente formuleert lokale aandachtspunten rond seksuele diversiteit;
- de gemeente zet seksuele diversiteit op de agenda van lokale partners;
- de gemeente regisseert lokaal en regionaal wie welke activiteiten op dit terrein ontwikkelt;
- de gemeente houdt de kwaliteit van de beleidsketen in de gaten;

De Wmo geeft de gemeente een regierol op negen prestatievelen van maatschappelijke ondersteuning. Dit hoofdstuk gaat over hoe de gemeente die rol kan inzetten met het oog op het verbeteren van de lokale leefbaarheid en het bewaken dat kwetsbare seksueel diverse burgers kunnen deelnemen aan de maatschappij.

Het hoofdstuk gaat eerst in op wat die regierol zelf kan inhouden. Vervolgens gaat het in op hoe de gemeente een beleidsvisie kan opstellen. Ten slotte besteden we aandacht aan de manier waarop de gemeente haar regierol kan vormgeven in relatie tot andere, vaak autonome, partners in het veld.

De regierol

Er is een algemene tendens dat de overheden zich terugtrekken uit uitvoerende en ondersteunende activiteiten. Het gaat erom dat de burger zichzelf redt.

Civil society en het maatschappelijk middenveld moeten eraan bijdragen dat de samenleving leefbaar blijft en dat burgers die dreigen uit te vallen, ondersteuning krijgen. De gemeente wordt geacht dit proces te regisseren. Dat leidt in zekere zin tot een dilemma. Regie vereist leiderschap, maar hoe toont men dat, als men de uitvoering aan anderen wil en moet overlaten? Hoe kan de gemeente veelal autonome organisaties betrekken bij een gemeenschappelijke aanpak? Dit dilemma speelt des te sterker als het gaat om een thema als seksuele diversiteit.

Veel reguliere organisaties zullen in eerste instantie niet de wenselijkheid of mogelijkheid zien om daar aandacht aan te besteden.

Om de regierol rond seksuele diversiteit effectief op te pakken, kan de gemeente laten zien welke kant het op moet en daar een stimulerende rol in vervullen. Leiderschap komt tot uiting in een actieve rol, terwijl men toch de verantwoordelijkheid laat waar die hoort. Voor een dergelijke actieve rol is het wenselijk om een beleidsvisie te hebben, zodat de vertegenwoordigers van de gemeente kunnen uitleggen waarom seksuele diversiteit een aspect vormt van het integrale Wmo-beleid. Daarnaast is het van belang om in het contact met het professionele middenveld en met de civil society deze visie uit te dragen en belangrijke partners te betrekken bij de uitvoering van actiepunten.

Invulling van de regierol hangt voor een deel af van de omvang van de gemeente. In grote gemeenten wonen alleen al door de omvang meer seksueel diverse burgers. Er zijn vaak meerdere homo(belangen)organisaties. Ook professionele organisaties zijn hier groot en hebben vaak een directe band met het gemeentebestuur. In deze context is een zekere specialisatie mogelijk en kunnen in samenwerking met deze krachtige partners mooie voorzieningen worden geboden - waar vervolgens burgers uit het hele land gebruik van maken. De uitdaging om hier te regisseren zit vooral in het bieden van een gemeenschappelijk kader en het uitnodigen van een reeks van partners tot samenwerking.

Zowel grote als middelgrote gemeenten zijn doorgaans het centrum van een regio. Veel diensten die door kleinere gemeenten niet geboden kunnen worden, zijn hier geconcentreerd. Seksueel diverse burgers uit regionale gemeenten trekken voor veel diensten naar zo'n centrumgemeente. Vaak is er in zo'n gemeente één homo/lesbische organisatie als aanspreekpunt. De uitdaging om hier te regisseren zit vooral in het opbouwen van een goede relatie met de lokale belangenvereniging en in het komen tot effectieve samenwerkingsarrangementen tussen de centrumgemeente, regiogemeenten en regionale ondersteuningsdiensten zoals het welzijnswerk, de GGD en zorginstellingen.

Kleinere gemeenten hebben zelf weinig financiële ruimte en capaciteit. Seksueel diverse burgers zoeken hun ondersteuning deels elders en veel welzijnsactiviteiten zijn meer regionaal georganiseerd. Voor kleine gemeenten is het dus zaak om te

zorgen dat zij een echt inclusief beleid hebben. Kleine gemeenten kunnen op een bescheiden niveau veel doen door het aangeven van concrete accenten. Bijvoorbeeld door ervoor te zorgen dat er informatie te vinden is in de bibliotheek en op de gemeentelijke website, of het stimuleren dat er af en toe een thema-avond of een scholing wordt georganiseerd.

Meer specifiek aanbod voor minderheden kan beter op regionaal niveau worden vormgegeven, Daarom kunnen kleine gemeenten hun regierol vooral invullen via samenwerking in de regio.

Het opstellen van een beleidsvisie

Leiderschap komt tot uiting in de formulering van een expliciete visie, die men uitdraagt en waarvoor de gemeente - klein of groot - medewerking vraagt in het contact met organisaties waar zij mee te maken heeft.

De noodzaak van een visie

Voor gemeentelijke of regionale organisaties is het lang niet altijd vanzelfsprekend dat er aandacht zou moeten zijn voor seksuele diversiteit. Daarom is het voor de gemeente van groot belang om te kunnen uitleggen waarom dit nodig is. Zo'n uitleg vereist een visie op diversiteit.

Het begin van een visie zou kunnen zijn dat de gemeente er is voor alle burgers. Rond het thema seksuele diversiteit heersen sterk uiteenlopende meningen onder burgers. Voor een deel worden deze meningen beïnvloed door een gebrek aan informatie en soms door vooroordelen. Conservatieve religieuze overtuigingen kunnen een belemmering vormen voor gelijke behandeling en adequate aandacht.

Het gemeentebestuur kan beklemtonen dat zij de grondrechten wil waarborgen en uitsluiting wil voorkomen. Dit geldt ook als conservatieve bevolkingsgroepen in de meerderheid zijn en bijvoorbeeld het College vormen. Dat is democratie: de meerderheid beslist, maar houdt wel rekening met minderheden. De gemeente moet in deze situatie zoeken naar de gemeenschappelijke deler waarin iedereen zich kan vinden.

Veel gemeenten vinden zo'n gemeenschappelijkheid in 'respect en tolerantie', of positiever uitgedrukt: 'goed met elkaar omgaan in de buurt'. Ook als burgers soms moeite hebben met onderlinge verschillen in leefstijl, uiterlijk, religie, afkomst enzovoorts. Het gaat hier dus om inclusief diversiteitsbeleid, dat wil zeggen: een beleid dat rekening houdt met verschillen, in dit geval inclusief seksuele diversiteit.

Tweesporenbeleid: individu en omgeving

Eerder is in deze handreiking aangegeven dat sociale uitsluiting de leefsituatie van seksueel diverse burgers nadelig kan beïnvloeden. In het verlengde daarvan kunnen meer kwetsbare seksueel diverse burgers uitvallen. Het ligt daarom voor de hand om in een gemeentelijke beleidsvisie uit te gaan van een tweesporenbeleid:

1. leefbaarheid en sociale cohesie voor alle seksueel diverse burgers;
2. maatschappelijke ondersteuning voor kwetsbare seksueel diverse burgers die dreigen uit te vallen.

De bredere leefbaarheid en sociale cohesie voor alle seksueel diverse burgers hangt vooral samen met de mate waarin men zichzelf durft te zijn en in hoeverre de omgeving daarvoor ruimte biedt. Een taboe rond homoseksualiteit (men heeft het er liever niet over, men vraagt zich af waarom dit zo nodig genoemd moet worden) werkt sociale uitsluiting in de hand. Een grotere bespreekbaarheid van seksualiteit, homoseksualiteit en sekserollen kunnen een positieve ingang bieden om de situatie meer leefbaar te maken.

Overigens gaat het in de praktijk om méér dan sociaal welzijn. De mogelijkheid om discriminatie te kunnen melden, veiligheid op straat, zichtbaarheid van seksuele diversiteit in gemeentelijke diensten en bij bedrijven die opdrachten voor de gemeente uitvoeren, zijn ook relevant om de leefbaarheid te vergroten. De gemeente kan dit in haar regierol meenemen, ook op andere terreinen dan in het Wmo-beleidsplan.

De ondersteuning van kwetsbare seksueel diverse burgers kan in principe meelopen met het bredere aanbod dat de gemeente daarvoor biedt of laat

bieden. Toch komt het geregeld voor dat reguliere organisaties er niet in slagen voldoende op maat te werken, waardoor seksueel diverse burgers dreigen uit te vallen. Dan komt de gemeente voor de keuze hoe zij deze situatie kan doorbreken.

Inclusief of specifiek beleid

Een van de hoofdvragen die zich zal opdringen bij de ontwikkeling van sociaal beleid en diversiteitsbeleid is of de gemeente moet inzetten op (inclusief) integraal beleid of specifiek beleid. Deze vraag wordt vaak opgeworpen als een doelgroepenbeleid na jaren verstand is geraakt en weinig meer oplevert. Om middelen en innovatiekracht vrij te maken, kiezen gemeenten dan voor het afschaffen van formele adviesraden en exploitatiesubsidies van zelforganisaties.

Ook homo/lesbische organisaties vallen onder dat regime. De vrijgekomen middelen worden ingezet voor projectmatige experimenten die integratie, sociale cohesie en leefbaarheid lijken te kunnen bevorderen. Een nadeel voor seksueel diverse burgers is dat homo/lesbische (vrijwilligers)organisaties vaak de omvang en professionaliteit missen om in deze race mee te kunnen dingen. In breder opgezette projecten voor lokaal sociaal beleid ontbreekt het aspect van seksuele diversiteit meestal.

De uitdaging ligt erin om een inclusief integraal beleid te ontwikkelen, dat tegelijkertijd specifieke accenten legt rond (onder andere) seksuele diversiteit. Als lokale reguliere instellingen het belang nog niet kunnen zien, is het zinvol om daarover met hen in gesprek te gaan, om toch te proberen te komen tot een gemeenschappelijke visie en activiteiten die passen in hun werkpraktijk.

Om verschillende redenen lukt dit niet altijd. Het overlegproces kan lang duren en de daadwerkelijke aandacht voor seksueel diverse burgers kan op verschillende niveaus op weerstand stuiten. Het kan ook blijken dat reguliere instellingen onvoldoende deskundigheid en netwerk in huis hebben om relevante activiteiten te ontwikkelen. In zulke gevallen kan de gemeente bekijken of alternatieven mogelijk zijn. Dat kan bijvoorbeeld door homo/lesbische organisaties een opdracht te geven of door te regisseren dat een homo/lesbische organisatie een samenwerking aangaat met een reguliere instelling.

Bewaken van de kwaliteit van de beleidsketen

De achilleshiel van beleid rond diversiteit is dat de vertaling naar de uitvoering en het structureel integreren van deze aandachtspunten te wensen overlaat. Wil de gemeente haar regietaak effectief uitvoeren, dan is het dus zaak om na te gaan in hoeverre beleidsvoornemens tot echte resultaten leiden.

Het traject tussen een gemeentelijk plan en activiteiten voor seksueel diverse burgers verloopt over een reeks van schijven. Van het College naar ambtenaren, van ambtenaren naar gemeentelijke diensten of partners in het veld, van diverse diensten naar de civil society en uiteindelijk naar burgers. Als de medewerking halverwege stopt, ontbreekt het aan kwaliteit in de beleidsketen.

Uitvoerende instellingen en medewerkers stellen al snel dat zij ‘openstaan voor iedereen’ en ‘geen vooroordelen hebben’. Te vaak blijkt dan dat door het niet expliciet tonen van de intentie tot diversiteitbeleid en een gebrek aan deskundigheid en sensitiviteit van medewerkers de praktijk niet veel verder komt dan het iedereen op dezelfde manier behandelen. Terwijl het kenmerk van een kwalitatief diversiteitbeleid juist ligt in het bewust zijn van verschillen en die op maat kunnen hanteren. Het is zaak om hierover goede zakelijke afspraken te maken, maar ook om dit thema met directies van instellingen op een wederzijds ondersteunende manier te bespreken.

Opbouwen van relaties met lokale partners

Om een stevige strategie op te zetten is het zinnig om te kijken welke partners relevant en belangrijk zijn voor seksuele diversiteit en welke relatie de gemeente daarmee heeft. Hebben we het over de politie, het welzijnswerk, de scholen, de sportclubs, de bibliotheek, de zelforganisaties? Elk van deze organisaties heeft een andere verhouding met de gemeente. Soms heeft de gemeente veel zeggenschap, zoals bij het welzijnswerk, soms zijn instellingen meer autonoom, zoals GGz-instellingen. Andere organisaties, zoals scholen, hebben een meer genuanceerde relatie met de gemeente.

Met de welzijnsorganisatie heeft de gemeente meestal een directe relatie, omdat de gemeente in het bestuur zit, zelf het bestuur vormt of omdat de gemeente de hoofdfinancier van de betreffende organisaties is. De kerntaken van reguliere welzijnsorganisaties hebben betrekking op leefbaarheid en ondersteuning van kwetsbare burgers. Als de gemeente het voortouw neemt om haar welzijnsorganisaties op hun taak rond seksuele diversiteit aan te spreken en te monitoren, kan zij de volgende punten meenemen:

- is er deskundigheid over seksuele diversiteit aanwezig in de organisatie?;
- wat is de houding van de medewerkers van de organisatie ten opzichte van seksuele diversiteit?;
- worden de producten van de organisatie zodanig inclusief aangeboden, dat zij ook seksueel diverse burgers aanspreken?;
- kent de organisatie de specifieke problemen van seksueel diverse burgers op hun eigen terrein?;
- Zijn er specifieke producten ontwikkeld wanneer er sprake is van knelpunten?

Misschien mist het gemeentelijk apparaat de deskundigheid om dit goed te kunnen bevragen en misschien vindt men het niet efficiënt om die deskundigheid te ontwikkelen. In dat geval zou de gemeente een samenwerking kunnen overwegen met een organisatie met homospecifieke deskundigheid. Die zou het beleid en de producten in opdracht van de gemeente kunnen onderzoeken en beoordelen.

In de praktijk zal het niet altijd mogelijk zijn om, vanuit een situatie waarin de welzijnsorganisatie nog niets aan seksuele diversiteit doet, direct met een zakelijke checklist aan te komen. De ervaring leert dat het van cruciaal belang is dat de directie van de welzijnsinstelling geïnteresseerd is en verantwoordelijkheid neemt op dit punt. Een dergelijke interesse is niet af te dwingen, maar een actieve, motiverende en bewakende rol van de wethouder Welzijn en andere belangrijke betrokkenen vanuit de gemeente kunnen daaraan wel een belangrijke bijdrage leveren.

Met andere organisaties die niet onder de directe invloed van de gemeente vallen, komt het aan op het uitdragen van de visie van de gemeente, op dialoog, overtuiging en samenwerking, maar ook op concrete afspraken.

3

Burgerparticipatie en homoseksualiteit

Mogelijke actiepunten

- de gemeente maakt afspraken over participatie met de lokale homobelangenorganisatie(s) (indien aanwezig);
- de gemeente ondersteunt de professionaliteit van de belangenorganisatie;
- grotere gemeenten kunnen een onafhankelijke adviescommissie instellen;
- de gemeente neemt vragen over seksuele diversiteit op in lokaal monitoronderzoek;
- de gemeente kan informele vormen van burgerparticipatie organiseren, zoals groepsgesprekken en werkbezoeken;
- kleinere gemeenten kunnen seksueel diverse burgers benaderen door samenwerking met de zelf-organisaties in de regio.

Dit hoofdstuk geeft aanwijzingen voor hoe de gemeente burgerparticipatie van seksueel diverse burgers kan organiseren. Met ‘burgerparticipatie’ doelen we niet op ‘maatschappelijke participatie’ (de deelname aan de maatschappij, waar we het eerder over hadden), maar op de raadpleging van burgers over het Wmo-beleid.

De gemeente is er voor alle burgers, dus ook voor seksueel diverse burgers. Maar natuurlijk is het onmogelijk om met alle burgers te praten. Bij seksuele diversiteit ziet de gemeente zich gesteld voor het extra probleem dat seksueel diverse burgers daar lang niet altijd voor uitkomen, zeker niet in openbare situaties zoals een raadpleging. Zelfs als zij er wel voor uitkomen, zullen veel seksueel diverse burgers zich niet graag wenden tot overheden met specifieke vragen of klachten.

De lokale homobeweging in sommige regio's relatief sterk georganiseerd zijn. Zij hebben dan relatief veel actieve vrijwilligers en een actieve inbreng. In zulke gevallen kan de participatie van de homobeweging een voorbeeld zijn van hoe ook andere groepen participatie in het Wmo-beleid kunnen vormgeven.

In de Wmo kunnen gemeenten de vorm waarin zij de burgers consulteren over beleidsmaatregelen zelf bepalen. Daarbij zijn verschillende modellen denkbaar. In sommige gemeenten bestaat een klankbordgroep, of een vast overleg van de gemeente met verschillende maatschappelijke organisaties. Meestal zijn daarin onder meer de seniorenraad, het RPCP, gehandicaptenorganisaties en adviesorganen van allochtonen vertegenwoordigd. Daarin zou een vertegenwoordiger van een plaatselijke homo/lesbische organisatie, zoals het COC, niet misstaan.

Maar er is ook een aantal meer informele vormen van participatie mogelijk. Hieronder wordt ingegaan op de formele vormen die mogelijk zijn - naast de vertegenwoordiging van een homo-organisatie in de klankbordgroep. In de paragraaf daarna wordt aandacht besteed aan informele vormen.

Formele vormen van participatie

We zien drie formele vormen waarop de gemeente de behoeften en mening van seksueel diverse burgers boven tafel kan krijgen: contact met de lokale homo/lesbische organisaties, het instellen van een adviescommissie en het opnemen van vragen in lokale onderzoeken.

Contact met de homo-organisaties

De lokale homobelangenorganisaties zijn voor de gemeente de natuurlijke gesprekspartner als het gaat om homoseksuele burgers. De lokale homo-organisaties zijn echter doorgaans niet alleen maar belangenorganisaties; ze hebben ook nog andere taken. Zo richten zij zich onder meer op het organiseren van ontmoetingen, opvang en voorlichting. Soms voeren zij meer of minder professionele projecten uit. Voor een gemeente is het van belang om in haar relatie met de belangenorganisatie(s) duidelijk te maken wanneer zij haar op welke functie aanspreekt.

Deze relatie kan veel winst, maar ook spanningen opleveren. Zo kan een kritische belangenbehartigende functie op gespannen voet staan met een uitvoerende taak. Dit kan bijvoorbeeld het geval zijn als de gemeente de homo/lesbische organisatie vraagt een aantal taken uit te voeren omdat haar eigen welzijnsinstellingen die taak niet (efficiënt genoeg) aankunnen. Dat kan leiden tot onzekerheid bij de belangenorganisatie of zij bepaalde knelpunten wel bij haar financier aan de orde kunnen stellen.

In lokale homoverenigingen die weinig geprofessionaliseerd zijn, kan het lastig zijn om de prioriteit te leggen bij politieke participatie. Dat kan een stroperig proces zijn, waarvan onduidelijk is wat het oplevert. Het COC Leiden gaf in 2004 aan dat het weinig zin heeft om met kleinere gemeenten in gesprek te gaan: 'Als onbetaald bestuurslid moet ik dan drie dagen vrij nemen om te kunnen praten met zo'n gemeente. Als je geluk hebt, geven ze je uiteindelijk 2.500 euro voor een projectje. Dat geld mag je dan alleen voor een activiteit in die gemeente besteden en niet regionaal, waardoor het risico dat je niet genoeg bezoekers krijgt erg groot is. Zo kunnen we dus niet efficiënt werken'.

Voor de kleinere homobelangenorganisaties kunnen, doordat zij vrijwel uitsluitend met vrijwilligers werken, vaak onvoldoende deskundigheid opbouwen om effectief te participeren. De gemeente vraagt hen om aan te tonen dat er specifieke problemen zijn. De aangedragen signalen moeten dan wel het niveau van incidenten overstijgen en moeten vertaalbaar zijn naar het gemeentelijk beleid. Als de lokale belangenorganisatie niet in staat is om zulke signalen adequaat af te geven aan de juiste personen bij de gemeente en vergezeld van de juiste suggesties voor beleid, leidt dat niet tot effectieve participatie. Het is dan ook niet verbazingwekkend dat gemeenten vaak stellen geen signalen van homobelangenorganisaties te krijgen.

In de relatie met de lokale homo/lesbische organisatie is het wenselijk dat de gemeente afspraken maakt waarin zij aangeeft wat het belang is van de samenwerking tussen de gemeente en de homo/lesbische organisatie. Sommige gemeenten sluiten hierover een convenant met de lokale homobelangenorganisatie. Dit zou de gemeente overigens ook kunnen doen met andere maatschappelijke groepen.

Men kan denken aan:

- afspraken over beleidsmatige advisering (o.a. bij het Wmo-vierjarenplan);
- afspraken over ondersteuning van de professionaliteit van de belangenorganisatie;
- afspraken over monitoring of beoordeling van de homospecifieke kwaliteit van lokaal regulier aanbod;
- afspraken over het bieden van aanvullende diensten.

Adviescommissie

In enkele gemeenten bestaat een formele homo- en lesbische adviescommissie, die de gemeente gevraagd en ongevraagd kan adviseren. De voordelen van zo'n commissie zijn dat de leden onafhankelijk zijn, geen organisatiebelangen vertegenwoordigen en na verloop van tijd een specifieke beleidsdeskundigheid opbouwen. Daardoor kan zo'n commissie een betrouwbare partner voor de gemeente zijn, vooral in grotere gemeenten of regio's met meerdere en soms concurrerende homo/lesbische organisaties.

(Monitor)onderzoek

De gemeente kan beter zicht krijgen op de door seksueel diverse burgers ervaren knelpunten en behoeften door daarover te vragen in lokaal onderzoek. Een efficiënte en betrouwbare manier is om dat te doen via al gepland onderzoek naar wijken en leefbaarheid. Daarnaast zijn de lokale gezondheidsmonitor en de jeugdmonitor potentiële bronnen van informatie. Het is dan wel van belang om de juiste vragen te stellen. Bij het Kenniscentrum Lesbisch en Homo-emancipatiebeleid kunnen gemeenten daarvoor suggesties krijgen.

Een meer specifieke enquête uitzetten is ook mogelijk. Zulke onderzoeken kan men het best doen in samenwerking met het lokale COC of andere homo-verenigingen en door aanvullend respondenten te werven in vrijetijdsgeschieden, zoals uitgaansgelegheden en eventueel op openbare ontmoetingsplaatsen voor homomannen.

De resultaten van zulke enquêtes zijn echter wat minder betrouwbaar dan die van breed ingezet onderzoek, omdat een deel van de seksueel diverse burgers er niet duidelijk voor uitkomt of met opzet niet de homo-uitgaansgelegheden in de regio bezoekt. Daardoor leidt dit soort onderzoek doorgaans tot een onderrapportage van de ervaringen van homoseksuelen die er niet voor uitkomen en van lesbische vrouwen (die minder uitgaan en minder vaak lid zijn van homoverenigingen).

Een antwoord op de vraag naar het aantal en de spreiding van homoseksuele burgers kan belangrijke beleidsinformatie voor de uitvoering van de Wmo geven. Datzelfde geldt mutatis mutandis ook voor informatie over andere subcategorieën als (homoseksuele) ouderen en vrouwen.

Wanneer blijkt dat de aantallen erg door de stad heen verspreid zijn, kan dat gevolgen hebben voor de inschatting van de effectiviteit van wijkgericht werken in de stad en mogelijk betekenen dat homoseksualiteit onderdeel van het beleid van de centrale stad blijft of wordt.

Informele vormen van participatie

Informele vormen van participatie zijn onder andere het voeren van groeps-gesprekken met burgers en professionals en het brengen van werkbezoeken aan lokale homo-organisaties en gelegheden.

Groepsgesprekken met burgers en professionals

Vooral als er geen lokale homobelangenorganisatie is, kan de gemeente een oproep doen aan homoseksuelen om periodiek deel te nemen aan een panelgesprek over het lokale beleid en de behoeften.

Zo'n gesprek is vergelijkbaar met een wijkbezoek, maar met twee verschillen. Ten eerste kan men het gesprek beter niet wijkgebonden organiseren, omdat homoseksuelen over het algemeen weinig binding met hun wijk hebben. Ten tweede moeten de deelnemers de gelegenheid krijgen om het gesprek in een besloten setting en (voor derden) anoniem te voeren. Homo's die er niet duidelijk voor uitkomen, waaronder jongeren en allochtonen, krijgen zo de gelegenheid veilig hun mening te laten horen.

Het kan lastig zijn voor gemeenten om seksueel diverse burgers voor zo'n gesprek te benaderen en om gesprekstema's op te stellen die leiden tot bruikbare beleidssuggesties. Het Kenniscentrum Lesbisch en Homo-emancipatiebeleid kan gemeenten helpen een dergelijk gesprek te organiseren.

Werkbezoeken

De praktijk leert dat homo/lesbische organisaties geen automatische samenwerkingspartner zijn voor andere participanten in de civil society. Andersom leven homo-organisaties ook vaak op een zelfverkozen eiland, anticiperend op de verwachting dat ze worden buitengesloten. Gemeenten kunnen daar iets aan doen door te zorgen dat homo/lesbische organisaties worden uitgenodigd in de verschillende participatie-overleggen en door werkbezoeken te organiseren tussen homo-organisaties en reguliere organisaties. Tijdens deze werkbezoeken kan de gemeente aan de orde stellen hoe zij samenwerking kan bevorderen.

4 De prestatievelden van de Wmo en homoseksualiteit

Dit hoofdstuk geeft een overzicht van de aandachtspunten voor seksuele diversiteit in de prestatievelden van de Wmo. Het geeft tips voor hoe de gemeente zulke accenten in haar beleid kan leggen.

De Wmo kent negen prestatievelden. Op de eerste zeven daarvan is specifieke aandacht voor seksuele diversiteit van belang. Op de andere prestatievelden (het bevorderen van openbare geestelijke gezondheidszorg en verslavingsbeleid) spelen niet zodanige knelpunten dat het specifieke aandacht in deze handreiking rechtvaardigt. Daarom worden zij in dit hoofdstuk verder niet behandeld.

Het onbenoemd blijven wil echter niet zeggen dat seksueel diverse burgers op deze terreinen geen zorg nodig hebben. Als zij knelpunten ervaren, kan het zijn dat die knelpunten voor hen gekleurd worden door hun ervaring en beleving van seksuele diversiteit. Voor aanbieders van diensten is het zaak om daarvoor oog te houden.

Prestatieveld 1. Leefbaarheid en sociale samenhang

Mogelijke actiepunten:

- de gemeente maakt afspraken met politie, wijkorganen en woningbouwverenigingen over ondersteunende acties als buurtbewoners weggepest dreigen te worden vanwege hun homoseksualiteit of transseksualiteit;
- de gemeente ondersteunt dialoogprojecten om het contact tussen bevolkingsgroepen te stimuleren;
- de gemeente neemt concrete aandacht voor seksuele diversiteit op in projecten sociale cohesie in de wijk;
- de gemeente zorgt voor een meer vanzelfsprekende beeldvorming over homoseksualiteit op het platteland, bijvoorbeeld door boeken in de lokale bibliotheek en het bekend zijn van een sociale kaart;

- de gemeente maakt plattelandsgebieden die revitalisering verdienen aantrekkelijk voor seksueel diverse burgers; zij kunnen bijdragen aan de regionale creativiteit en een groei van de lokale economie.

In de Wmo maakt men onderscheid tussen enerzijds de sociale samenhang en leefbaarheid in wijken van steden en anderzijds in dorpen en op het platteland. Voor seksueel diverse burgers heeft dit onderscheid grote betekenis.

Dialogoprojecten

De laatste jaren is er veel te doen over multiculturele spanningen rond homo-seksualiteit. Veel van deze spanningen hebben te maken met het geloof. Veel organisaties zoeken de oplossing in een dialoog tussen verschillende bevolkingsgroepen en tussen religieuze stromingen. Landelijke en lokale overheden ondersteunen zulke initiatieven geregeld met financiering. De uitvoering van de dialoogprojecten is veelal op lokaal niveau omdat het in wezen gaat om het leggen van 'warme' contacten tussen mensen onderling.

Een van de werkzame aspecten van dialoogprojecten is, dat men vooraf géén doelen stelt, behalve dat de betrokkenen willen leren hoe zij met elkaar kunnen omgaan. De resultaten van dialoogprojecten zijn dan ook vooral procesmatig. In geslaagde dialoogprojecten ontmoeten relatief kleine aantallen mensen met zeer uiteenlopende opvattingen elkaar en vinden zij een *modus vivendi* om met elkaar in gesprek te gaan en elkaar te respecteren.

In deze zin kunnen dialoogprojecten voor de gemeente een opstap zijn naar verdergaande projecten rond leefbaarheid en sociale cohesie. Vooral waar groepen bewoners elkaar zelden ontmoeten of elkaar het licht niet in de ogen gunnen, kunnen dialoogprojecten de voorwaarden creëren voor initiatieven die meer resultaatgericht zijn.

Onveiligheid in de wijk

In de pers verschijnen regelmatig berichten over gevoelens van afnemende tolerantie. Het aantal meldingen van discriminatie en geweld tegen homoseksuelen stijgt de laatste tijd weer, vooral in de grote steden. Mensen worden bijvoorbeeld hun

huis uit gepest. Ook worden er regelmatig mishandelingen gemeld op of rond ontmoetingsplaatsen. Op straat worden mensen uitgescholden of in elkaar geslagen. Homoseksuelen doen geregeld wel een beroep op diverse hulpverleners, maar die weten vaak niet hoe ze met de moeilijk aantoonbare vormen van intimidatie en pesten kunnen omgaan. Politiekorpsen registreren meestal niet op antihomoseksueel geweld. Daarom heeft de gemeente doorgaans geen beschikking over harde cijfers.

Oplossingen voor zulke problemen worden vaak gezocht in voorlichting over homoseksualiteit en dialoog. De hoop is dat voorlichting en dialoog een preventieve werking hebben op de sfeer en de samenhang in de wijk. Het nadeel van dit soort projecten is echter dat zij slechts moeizaam of helemaal geen aansluiting vinden bij de allochtone bevolking, laat staan bij de hangjongeren die actuele knelpunten veroorzaken.

De effectiviteit van zulke projecten zou kunnen toenemen als de doelen scherper en concreter worden geformuleerd en als zij beter worden ingebed in de reguliere activiteiten in de wijk. Daarnaast zou de gemeente kunnen kijken naar andere, breed opgezette projecten rond veiligheid en samenhang in de wijk en kunnen bevorderen dat seksuele diversiteit daarin een plaats krijgt.

Leefbaarheid van dorpen en het platteland

In plattelandsgebieden is de beleving van seksuele diversiteit nog grotendeels taboe: men spreekt er liever niet over. Kerkelijkheid en orthodoxe opvattingen over de bijbel zijn belangrijke determinanten voor negatieve oordelen over seksuele diversiteit. Bewoners van deze gebieden hebben te maken met een sterke druk om hun 'afwijkende' seksuele voorkeur of genderidentiteit geheim te houden. Als dat niet lukt, bestaat er gevaar voor uitstoting uit de gemeenschap of intimidatie. Het komt geregeld voor dat homoseksuele of lesbische paren in dorpen geïntimideerd worden door de plaatselijke jeugd, terwijl de dorpsgenoten er het zwijgen toe doen. In minder conservatieve plattelandregio's sluit men seksueel diverse burgers niet expliciet uit, maar 'accepteert' hen, zolang zij hun gevoelens of leefstijl niet kenbaar maken. Dit is een meer subtiele vorm van uitsluiting.

De leefbaarheid in dorpen en op het platteland zou sterk kunnen verbeteren door een meer vanzelfsprekende zichtbaarheid van seksuele diversiteit in de kleine dingen die ertoe doen. Het gaat dan om zaken als boeken in de lokale bibliotheek, toegang van een homosportclub tot een sportveld of zwembad en het bekend zijn van een sociale kaart.

Een van de breed beleefde knelpunten in de leefbaarheid van het platteland is de uitstroom van jongeren naar de stad en de vergrijzing van het platteland. Ook hier kan een meer actief homobeleid er mogelijk aan bijdragen het tij te keren. In de Verenigde Staten is aangetoond dat een hoger percentage homoseksuelen in een regio leidt tot meer regionale creativiteit en groei van de economie. Waarschijnlijk heeft dat ermee te maken dat homoseksuelen gewend zijn zich niet automatisch aan te passen aan conformistische routines en zich gemiddeld meer maatschappelijk actief opstellen. In dit licht zou het aantrekkelijk maken van een landelijk gebied voor homoseksuelen een bijdrage kunnen vormen aan de revitalisering van het platteland.

Prestatieveld 2. Jeugd en opvoedingsondersteuning

Mogelijke actiepunten

- de gemeente besteedt aandacht aan de ondersteuning van transseksuele, lesbische en homotieners;
- de gemeente werkt samen met het jeugdwerk aan het temperen van homovijandigheid bij jongeren;
- de gemeente laat in de opvoedingsondersteuning meenemen dat kinderen ook seksueel divers kunnen zijn en wat men in zulke gevallen kan doen.

Seksueel diverse jongeren groeien niet altijd op in een ondersteunende omgeving.

De jeugd- en opvoedingsondersteuning kunnen eraan bijdragen dat ouders en andere opvoeders zich van mogelijke knelpunten bewust zijn en ervoor openstaan en dat kwetsbare jongeren ergens terecht kunnen.

De gemeente kan op drie manieren iets aan de knelpunten van seksueel diverse jongeren doen.

Ondersteuning tieners

In de eerste plaats door aandacht te besteden aan de ondersteuning van transseksuele, lesbische en homotieners en de wat oudere homojongeren (18-25 jaar). Dat zou bijvoorbeeld kunnen in de vorm van een specifiek aanbod. Een aantal COC-verenigingen experimenteert met inloopcafés voor homotieners. Het jongerenwerk zelf biedt zelden een specifiek aanbod voor homojongeren. De gemeente zou dit kunnen stimuleren. Naast het opzetten van eigen groepen kan lokaal jongerenwerk een ondersteunende functie innemen voor bestaande homojongerengroepen. De organisatorische ervaring van het reguliere jongerenwerk kan een belangrijke bijdrage leveren aan de kwaliteit en de continuïteit van het homojongerenwerk. Kleinere gemeenten kunnen samenwerken in de regio, maar het is ook mogelijk zelf een ontmoetingsmogelijkheid te creëren. Hiervan is aan het eind van deze handreiking een voorbeeld opgenomen ('Homo in Deurne').

Het temperen van homovijandigheid

In de tweede plaats kan de gemeente stimuleren dat instellingen bij overlast-bezorgende jongeren aandacht besteden aan het temperen van hun homovijandigheid. Dat kan bijvoorbeeld door interactieve vormen van voorlichting; liefst geïntegreerd in een bredere context van discriminatie, omgangsvormen of seksualiteit.

Probleemjongeren vinden het lastigvallen van homoseksuelen vaak 'vanzelfsprekend', omdat zij over homoseksualiteit alleen maar denigrerende opmerkingen horen en in hun eigen gedrag niet gecorrigeerd worden. Het is belangrijk dat belangrijke volwassenen, zoals politieagenten en jongerenwerkers, hen ondubbelzinnig duidelijk maken dat homovijandig gedrag onaanvaardbaar is.

De betrokken professionals moeten kunnen omgaan met deze problematiek.

De gemeente kan in haar regiefunctie hierop aandringen, het aantal ondersteunde jongeren laten monitoren en de betrokken instellingen adviseren aan deskundigheidsbevordering te doen. Sommige gemeenten ondersteunen projecten voor methodiekwikkeling en scholing.

Naast het direct aanspreken van de jeugd- en opvoedingsondersteuning, kan de gemeente via haar regiefunctie ook een constructieve verbinding leggen

naar de jeugdzorg, zowel wat betreft homotieners die dreigen uit te vallen als sterk homofobe jongeren die overlast veroorzaken.

Naast disciplinaire, corrigerende en voorlichtende maatregelen kan het nuttig zijn met intolerante jongeren uit te zoeken waarop hun vaak felle homovijandigheid gebaseerd is. Dit helpt niet alleen in de bestrijding van dit specifieke gedrag maar kan ook verklarend werken voor een veel groter deel van de frustratie waar zulke jongeren een uitweg voor proberen te vinden. Ook hieraan kan de gemeente in haar regie aandacht besteden, bijvoorbeeld door hierover een gedragslijn af te spreken voor alle ketenpartners rond probleemjongeren (denk ook aan de politie en het jongerenwerk).

Seksuele diversiteit meenemen in opvoedingsondersteuning

Ten derde kan de gemeente stimuleren dat in het aanbod voor opvoedingsondersteuning meegenomen wordt dat kinderen ook seksueel divers kunnen zijn en ouders en hulpverleners in zulke gevallen kunnen doen.

Prestatieveld 3. Informatie, advies en cliëntenondersteuning

Mogelijke actiepunten

- de gemeente doet een vooronderzoek naar de homosociale kaart in de regio;
- de gemeente zorgt ervoor dat de informatie up to date via het lokale loket te vinden is;
- de gemeente zorgt ervoor dat de medewerkers van het loket getraind zijn in het onderwerp seksuele diversiteit en goed kunnen doorverwijzen;
- de gemeente gebruikt de opgedane kennis mede voor beleidsdoelen.

Een belangrijk aandachtspunt van de Wmo is het inrichten van een loket waar burgers terecht kunnen voor informatie en ondersteuning. In dit centrale loket hoort vanzelfsprekend ook de sociale kaart over seksuele diversiteit thuis.

Die informatie zou inzicht kunnen geven in waar:

- binnen een acceptabele reistijd homo/lesbisch specifieke hulpverlening beschikbaar is;

- informele of institutionele opvang beschikbaar is voor mensen die acceptatieproblemen hebben met homoseksuele, biseksuele, lesbische of transgendergevoelens;
- buddyzorg beschikbaar is voor mensen met hiv en voor chronisch zieke of sociaal geïsoleerde mensen met homoseksuele, biseksuele, lesbische of transgendergevoelens.

Vooronderzoek

Het beschikbaar hebben van dergelijke informatie vereist een beperkt vooronderzoek, waarbij onder meer van Schorer (www.schorer.nl; www.rozehulpverlening.nl) en van Gay & Lesbian Switchboard gebruik kan worden gemaakt.

Uitbreiding van de loketfunctie

Naast het beschikbaar stellen van deze informatie via het loket, kan de gemeente de opgedane kennis ook gebruiken voor haar eigen beleid. Zo kan blijken dat er lacunes in het aanbod zitten. Dan kan worden bekeken hoe de gemeente deze kan helpen invullen.

Grotere gemeenten kunnen er daarnaast voor kiezen de loketfunctie verder uit te breiden. Een goed voorbeeld van hoe dat kan, is het Roze Makelaar Project in Amsterdam. Dit is een gebruikers- en inkooporganisatie op het gebied van zorg, welzijn en wonen. Een makelaar steunt homoseksuele ouderen bij het formuleren van hun vraag en bemiddelt tussen vrager en aanbieder.

Prestatieveld 4. Mantelzorgers en vrijwilligers

Mogelijke actiepunten

- de gemeente maakt ondersteuning door lokale vrijwilligerscentrale en deskundigheidsbevordering ook mogelijk voor de lokale homo/lesbische organisatie;
- de gemeente maakt Steunpunten Mantelzorg ervan bewust dat ook seksueel diverse burgers mantelzorg verlenen, zodat zij daarmee in hun ondersteuningsaanbod rekening kunnen houden;
- de gemeente kan samen met de lokale welzijnsorganisatie het initiatief nemen om buddyprojecten te initiëren.

Mantelzorg en vrijwilligerswerk vormen de ruggengraat van de homo- en lesbische beweging. Een aanzienlijk deel van de homoseksuelen en transgenders, vooral de ouderen onder hen, hebben het contact met hun familie verbroken of het contact is minder intensief geworden.

Vrijwilligerswerk

De homo- en lesbische organisaties besteden meestal een groot deel van hun vrijwillige inzet aan het bieden van een 'veilige plaats' waar mensen meer zichzelf durven zijn dan op het werk of in het verzorgingstehuis. Vroeger organiseerden men reguliere 'bar' of 'disco' activiteiten, met als positief neveneffect dat deze activiteiten inkomsten genereren om de exploitatie veilig te stellen. Tegenwoordig gaat het echter steeds vaker om kleinschalige bijeenkomsten voor meer kwetsbare groepen, zoals minderjarigen, allochtonen, gehandicapten en ouderen. Zij kunnen vaak geen kostendekkende bijdrage leveren aan de activiteiten.

Naast deze 'intern' gerichte activiteiten, organiseren homo/lesbische organisaties geregeld 'externe' activiteiten, die erop gericht zijn de maatschappelijke omgeving meer leefbaar te maken voor seksueel diverse burgers. Het organiseren van dit soort specifiek op maatschappelijke resultaten gerichte projecten is echter een zware opgave voor de homo-organisaties. Vaak ontbreekt het hen aan tijd, ervaring en ondersteuning om de fondsenwerving en het management van deze projecten goed en continu vorm te geven.

De gemeente kan een belangrijke rol vervullen in de kwaliteit van het vrijwilligerswerk rond seksuele diversiteit door ervoor te zorgen dat de lokale vrijwilligerscentrale en het deskundigheidsbevorderingsaanbod ook ten dienste staan van de lokale homo/lesbische organisatie.

Beroep op homoseksuelen om mantelzorg te verlenen

Uit een recent Amerikaans onderzoek blijkt dat homoseksuele mannen en lesbische vrouwen méér dan heteroseksuele mannen en vrouwen aan mantelzorg doen. De respondenten van het onderzoek verklaarden dat de overige (heteroseksuele) familieleden verwachtten dat zij de zorg voor behoeftige familieleden wel op zich zouden nemen, aangezien zij niet erkenden dat ook zij een normaal gezinsleven hadden met een partner en kinderen. Ze werden als alleenstaand

gezien, ook al waren ze dat niet. Nederlands vergelijkbaar onderzoek is vooralsnog niet voorhanden. Er is echter geen reden aan te nemen dat de situatie in ons land anders zal zijn.

Medewerkers van de lokale en/of regionale Steunpunten Mantelzorg zouden zich bewuster kunnen zijn van de sociale druk die homoseksuele mannen en lesbische vrouwen voelen om mantelzorg te verlenen, zodat zij daar in het ondersteuningsaanbod rekening mee kunnen houden.

Mantelzorg voor homoseksuelen en transgenders

Soms kan de behoefte aan mantelzorg binnen de homoseksuele vriendenkring worden opgelost, maar mantelzorgers die nog deelnemen aan het arbeidsproces hebben soms met belemmeringen te maken. Zo hebben niet alle CAO's voorzieningen voor zorgverlof voor mantelzorgers die geen familie in de eerste of tweede graad zijn.

Naarmate de zorgbehoeften van specifieke groepen, zoals mensen met hiv, chronisch zieken, vereenzaamde oudere homoseksuelen en uitgestoten allochtone homoseksuelen onvoldoende bleken te kunnen worden opgelost in het reeds bestaande informele homocircuit, zijn allengs ook steeds meer formele vormen van (vrijwillige) mantelzorg opgezet, zoals buddyzorg, maatjesprojecten en reminiscentiegroepen.

Buddyprojecten zijn aanvankelijk gestart ter ondersteuning van mensen met Aids. Inmiddels zijn er in veel gemeenten ook buddyprojecten voor chronisch zieken. In Amsterdam is het aanbod inmiddels - mede ter voorbereiding op de Wmo - verder uitgebreid naar vereenzaamde homoseksuele ouderen en wordt er geëxperimenteerd met begeleiding van transseksuelen in de préoperatieve fase. De gemeente kan samen met de lokale welzijnsorganisatie het initiatief nemen om buddyprojecten te initiëren.

Prestatieveld 5. Deelname aan het maatschappelijk verkeer

Mogelijke actiepunten

- de gemeente zorgt ervoor dat seksueel diverse gehandicapten gebruik kunnen maken van de voorzieningen die de gemeente daarvoor kan bieden, zowel in de sfeer van begeleiding als financieel;
- de gemeente ondersteunt lokale verenigingen die een ‘veilige ontmoetingsplaats’ voor allochtonen met homoseksuele, biseksuele, lesbische of transgendergevoelens organiseren;
- gemeenten kunnen homoseksuele ouderen ondersteunen door eraan bij te dragen dat zgn. Active Ageing projecten ook worden opgezet of deels specifiek worden ingevuld voor homoseksuele ouderen.

De Wmo wil maatschappelijke deelname bevorderen van mensen die daarbij gehinderd worden door fysieke of psychosociale beperkingen. Er zijn enkele groepen die veel problemen ondervinden bij het deelnemen aan de maatschappij, mede door hun seksuele diversiteit. We denken daarbij in ieder geval aan homoseksuele gehandicapten, allochtonen met homoseksuele, biseksuele, lesbische of transgendergevoelens en aan homoseksuele ouderen.

Sociëteiten voor gehandicapten

Veel lokale homoverenigingen organiseren ontmoetingen voor homoseksuele gehandicapten. Het is voor de gemeente nuttig te weten waar de dichtstbijzijnde sociëteit is. Voor veel homoseksuele gehandicapten is het moeilijk om naar zo'n bijeenkomst toe te reizen. Zij zouden gebruik moeten kunnen maken van de voorzieningen die de gemeente daarvoor kan bieden, zowel in de sfeer van begeleiding als financieel. Daarbij kan de gemeente er niet automatisch vanuit gaan dat de directe familie of het tehuis altijd bereid zal zijn de homoseksuele gehandicapte hierin te ondersteunen. Wat betreft tehuizen kan de gemeente daar in het kader van haar regierol vragen over stellen en eventueel bijdragen aan een meer leefbare sfeer door de medewerkers deskundigheid te bieden.

Veilige ontmoeting voor allochtonen

Er zijn voor allochtonen met homoseksuele, biseksuele, lesbische of transgendergevoelens weinig veilige ‘gewone’ ontmoetingsmogelijkheden waar meer herkenning en erkenning zou kunnen ontstaan of waar opvang zou kunnen plaatsvinden.

In enkele steden is er sprake van allochtone zelforganisaties die ondersteuning krijgen vanuit de bestaande lokale infrastructuur van homo/lesbische groepen (bijvoorbeeld Melting Pot in Den Haag of Habibi Ana in Amsterdam). Zulke initiatieven richten zich in eerste instantie op het creëren van een ontmoetingsmogelijkheid. De vrijwilligers krijgen echter voortdurend te maken met ingewikkelde hulpvragen waar ze zelf geen oplossingen voor kunnen aandragen. Doorverwijzen is vaak niet mogelijk, maar de eigen ondersteuningsmogelijkheden schieten ook vaak te kort. De zelfhulpgroepen hebben vaak nog weinig organisatie-ervaring, wat het voortbestaan van de organisatie op den duur belemmert.

De gemeente kan hieraan een bijdrage leveren door lokale verenigingen die een ‘veilige plaats’ voor allochtonen met homoseksuele, biseksuele, lesbische of transgendergevoelens willen organiseren, te ondersteunen. Naast financiële steun is het raadzaam als de gemeente dan kijkt naar andere randvoorwaarden:

- hoe kan zij eraan bijdragen dat de (bijvoorbeeld merendeels autochtoon samengestelde) homo-organisatie deze doelgroep werkelijk bereikt?;
- hoe kan de continuïteit ondersteund worden (bijvoorbeeld als het gaat om startende zelfhulpgroepen van seksueel diverse allochtone burgers)?;
- hoe kan de gemeente helpen voorkomen dat de betrokken zelforganisatie overbelast wordt met te ingewikkelde hulpvragen?

Ondersteuning van het vrijwilligersmanagement en van samenwerkingsverbanden met deskundige organisaties (bijvoorbeeld het lokale migrantensteunpunt of de landelijke Stichting Yoesuf) kunnen veel opleveren. De kans op succes van zulke projecten is groter als de gemeente haar regierol daarin goed oppakt. Daarnaast zijn goede en concrete contacten met hulpverleners essentieel.

Ouderen

Gemeenten kunnen de maatschappelijke deelname van homoseksuelen ouderen ondersteunen door eraan bij te dragen dat zgn. Active Ageing projecten ook worden opgezet of deels specifiek worden ingevuld voor homoseksuelen ouderen. Binnen de meeste gemeenten bestaan vormen van bezoekwerk aan eenzame ouderen, zoals vriendschappelijk of activerend huisbezoek. De gemeente kan in haar productie-gesprekken de welzijnsstichtingen voor ouderen opdragen een aanbod voor homoseksuelen ouderen te realiseren. Een praktische mogelijkheid is bijvoorbeeld het organiseren van speciale ontmoetingsmogelijkheden en door binnen het bezoekwerk expliciete aandacht voor de eenzaamheid van homoseksuelen ouderen.

Prestatieveld 6. Voorzieningen

Mogelijke actiepunten

- De gemeente kan de ouderenbonden vragen om inclusief beleid, dus ook voor homoseksuelen senioren. Als dat verzoek niet aanslaat, kan de gemeente overwegen homoseksuelen senioren uit te nodigen in de overlegstructuren om de participatie van belanghebbenden in de Wmo te borgen
- De gemeente kan bij de aanbesteding van thuiszorg bedingen dat homoseksuelen ouderen met respect worden behandeld
- De gemeente kan in gesprekken met verzorgingshuizen aandringen op beleid, waardoor wordt bevorderd dat een open sfeer ontstaat waarin actief de aanwezigheid van roze bewoners wordt erkend en herkend
- De gemeente kan stimuleren dat een behoeftepeiling wordt gedaan naar de woonbehoeften van homoseksuelen ouderen en dat woningbouwverenigingen kijken naar de woonwensen van homoseksuelen ouderen
- De gemeente kan samen met het zorgkantoor en woningbouwverenigingen op zoek gaan naar nieuwe combinaties van wonen, zorg en welzijn voor ouderen

De Wmo draagt gemeenten op om te zorgen voor voorzieningen voor mensen met een beperking of psychosociale problemen. We hebben het dan over bijvoorbeeld hulpmiddelen of woonvormen. Voor seksueel diverse burgers denken we dan vooral aan homoseksuelen ouderen en dan met name aan de verleende zorg en de woonvoorzieningen.

Zorg voor homoseksuele ouderen

Homoseksuele en lesbische ouderen hebben behoefte aan een passend zorg- en welzijnsaanbod en hebben vaak het gevoel dat het reguliere aanbod niet echt bij hen past. Het gaat hierbij niet zozeer over de inhoud van het zorgaanbod, maar vooral over de context waarin de zorg gegeven wordt.

De gemeente krijg zicht op deze behoeften door te zorgen dat er in de overlegstructuren om de participatie van belanghebbenden in de Wmo te borgen, ook homoseksuele senioren zitting hebben of inbreng vanuit het homoseksuele ouderenperspectief is gegarandeerd.

Veel hangt af van de bejegening. Het is dus van groot belang dat iedereen die beroepshalve of als vrijwilliger met homoseksuele ouderen in contact komt, kennis heeft over de specifieke situatie van homoseksuele ouderen en gevoelig is voor homoseksualiteit als gespreksonderwerp. Sommige gemeenten gaan er toe over zelf op het werk toegesneden studiedagen of trainingen te laten geven. Bijvoorbeeld aan verzorgend personeel van thuiszorg, extramuraal werkende zorgcoördinatoren van verzorgingshuizen, SPV'ers, ouderenadviseurs, ouderenwerkers, vrijwilligers in het ouderenwerk en medewerkers van Steunpunten Mantelzorg.

De gemeente kan bij de aanbesteding van thuiszorg bedingen dat homoseksuele ouderen met respect worden behandeld.

Bij verzorgingstehuizen heeft de gemeente geen financierende rol, maar zij kan er vanuit haar regisseursrol in gesprekken op aandringen dat men bevordert dat er een open sfeer ontstaat waarin actief de aanwezigheid van roze bewoners wordt erkend en herkend. Voor dit beleid kan gedacht worden aan:

- afspraken maken met directies;
- themabijeenkomsten organiseren voor personeel;
- bijscholen van zorgcoördinatoren;
- nieuwsbrieven uitgeven;
- gedragscodes aanpassen;
- vertrouwenspersoon aanstellen en trainen;
- open vragen over leefstijl stellen bij aannamesprek van zorgcoördinatoren (die vaak extramuraal werken).

In enkele gemeenten zijn groepen homoseksuele senioren zelf op pad gegaan om met directie en personeel van verzorgingshuizen in gesprek te gaan. De ervaring leert, dat dit vaak een langdurig proces is.

Gemeenten kunnen zorg in natura en via een persoonsgebonden budget (PGB) aanbieden. Zorg in natura wordt via de thuiszorgorganisaties aangeboden. Maar, zoals gezegd, de thuisorganisaties staan niet altijd even open ten opzichte van homoseksuele ouderen en het is de vraag of de gemeente daar op korte termijn verbetering in kan (helpen) aanbrengen. Een gemeente zal een hulpvrager altijd de keuze moeten bieden tussen zorg in natura en zorg via een PGB. De verwachting is dat homoseksuele zorgvragers merendeels gebruik zullen maken van een PGB.

Woonvoorzieningen voor homoseksuele ouderen

Diverse gemeenten hebben samen met de lokale belangenorganisaties behoeftepeilingen gedaan naar de woonbehoeften van homoseksuele ouderen. Een deel van de homoseksuele ouderen heeft behoefte aan een vorm van gemeenschappelijk wonen, meestal in de vorm van gemeenschappelijke voorzieningen achter een eigen voordeur.

Het realiseren van deze woonwensen blijkt in de praktijk nogal eens op problemen te stuiten. Die hebben te maken met geld en met regelgeving. Als men mogelijkheden binnen de sociale woningbouw wil realiseren, ligt de verantwoordelijkheid in eerste instantie bij de woningbouwvereniging, die zich van het belang van dit soort voorzieningen bewust moet zijn. De gemeente kan hier activerend optreden. Zij kan stimuleren dat een behoeftepeiling wordt gedaan naar de woonbehoeften van homoseksuele ouderen en dat woningbouwverenigingen kijken naar de woonwensen van homoseksuele ouderen. Als vervolg hierop kunnen woningcorporaties betaalbare huisvesting bouwen. De gemeente kan samen met het zorgkantoor op zoek gaan naar nieuwe combinaties van wonen, zorg en welzijn voor ouderen.

Prestatieveld 7. Maatschappelijke opvang

Mogelijke actiepunten

- de gemeente kan een inlooppcentrum inrichten voor homoseksuele allochtonen

die (dreigen te) worden uitgestoten;

- de gemeente kan stimuleren dat in voorzieningen, campagnes en opleidingen rond huiselijk geweld ook lesbische en homoseksuele relaties worden meegenomen.

Onder ‘maatschappelijke opvang’ verstaat de Wmo het tijdelijk bieden van onderdak, begeleiding, informatie en advies aan personen die door problemen al dan niet gedwongen de thuissituatie hebben verlaten. Meestal wordt bij dit prestatieveld gedacht aan de dak- en thuislozengroep of aan opvang voor vrouwen. Bij seksuele diversiteit moet de gemeente denken aan gevallen van uitgestoten allochtonen met homoseksuele, biseksuele, lesbische of transgendergevoelens en met huiselijk geweld binnen homo- en lesbische relaties. De vraag is dan welk aanbod/welke voorzieningen deze groepen nodig hebben, al dan niet in aansluiting op de bestaande voorzieningen. Vaak is ook samenwerking tussen verschillende instellingen aan de orde.

Opvang van allochtonen met seksueel diverse gevoelens

In een vorige paragraaf werd al duidelijk dat homo/lesbische vrijwilligersorganisaties moeite hebben met het bieden van veilige ontmoetingsgelegenheden voor allochtonen, omdat men daarbij al snel te maken krijgt met cliënten met een gecompliceerde en meervoudige problematiek. Vanuit de ontmoetingsgelegenheid zou men moeten kunnen doorverwijzen naar onderdak en hulpverlening.

In de praktijk blijkt de opvang vaak niet goed is ingesteld op het omgaan met meervoudige problematiek. Bovendien is er zelden ervaring met homospecifieke aspecten van de hulpvragen.

De gemeenten zou hierover met de lokale hulpverlening concrete afspraken kunnen maken of kunnen overwegen een specifiek steunpunt in te richten.

De ervaring van Schorer, een landelijke instelling die zich tien jaar lang bezighield met overdracht van homospecifieke deskundigheid aan reguliere hulpverleningsinstellingen, wijst uit dat deze overdracht een moeizaam traject is. In de praktijk komt de meer specifieke hulpverlening het meest tot zijn recht bij in dit onderwerp gespecialiseerde hulpverleners. Die zijn vaak vrijgevestigd. Helaas zijn er ook onder deze gespecialiseerde groep maar weinig professionals die naast homo-

specifieke hulpverlening ook deskundig zijn in transculturele hulpverlening en de meervoudige problematiek waarmee allochtonen met homoseksuele, biseksuele, lesbische of transgendergevoelens vaak te kampen hebben. Soms staan vrouwenopvangcentra wel open voor allochtone lesbische vrouwen, soms is hun aandacht echter uitsluitend gericht op heteroseksuele familiesituaties.

Daarom kiest een aantal grotere gemeenten ervoor om specifieke opvangcentra op te zetten voor homoseksuele allochtonen. In vier steden wordt tussen 2005 en 2008 geëxperimenteerd met zulke specifieke professionele opvangmogelijkheden. Deze centra bieden een crisisinlooppunt en verwijzen voor feitelijk onderdak en hulpverlening naar contacten uit een netwerk dat zij zelf opbouwen. Als uw gemeente overweegt een dergelijk opvangcentrum in te richten, is het nuttig kennis te nemen van de vier proefprojecten. De leerervaringen uit deze projecten worden verspreid door het Kenniscentrum Lesbisch en Homo-emancipatiebeleid. Het inrichten van een specifiek opvangcentrum ontslaat de reguliere hulpverlening natuurlijk niet van haar plicht om een inclusief beleid te voeren en rekening te houden met specifieke vragen rond seksuele diversiteit. Dit zou een aandachtspunt moeten blijven, zeker in kleinere gemeenten.

Huiselijk geweld in homoseksuele relaties

Veel mensen hebben het beeld dat homoseksuelen korte relaties hebben. In de praktijk komen echter veel langdurige relaties voor. Hoewel het zelfbeeld van veel homoseksuele mannen en lesbische vrouwen is dat zij een ‘evenwichtiger’ relatie hebben dan heteroseksuelen, komt ook in homo- en lesbische relaties soms geweld voor. Onderzoek in opdracht van de Schorer heeft uitgewezen dat, hoewel de omvang moeilijk boven tafel te krijgen is, het in ieder geval regelmatig voorkomt. Het is echter een verborgen issue, wat betreft de aandacht hiervoor zowel in de homogemeenschap als bij hulpverleners.

De opvang van zowel slachtoffers als daders door de politie en de hulpverlening kan en moet verbeterd worden. Voor homoseksuele mannen is er geen opvang (behalve een bed in de crisisopvang), voor lesbische vrouwen is de huidige vrouwenopvang niet altijd goed toegankelijk. Homoseksueel en lesbisch relationeel geweld wordt bij hulpverleners weinig onderkend, omdat zij vaak automatisch van een heteroseksuele gezinssituatie uitgaan.

Inmiddels zijn in alle politieregio's regionale portefeuillehouders op strategisch niveau en regionale coördinatoren huiselijk geweld op tactisch niveau aangesteld. Daarnaast worden in de korpsen veel politiemensen gecertificeerd opgeleid om professioneel met slachtoffers en plegers van huiselijk geweld om te gaan. Het zou goed zijn als daarin ook aandacht komt voor homoseksueel en lesbisch relationeel geweld. Ook zouden in de lokale voorlichtingscampagnes over huiselijk geweld ook steeds voorbeelden van m/m en v/v huiselijk geweld te zien moeten zijn. In enkele regio's zijn daarvan goede voorbeelden.

5 Goede voorbeelden

Dit hoofdstuk geeft drie goede voorbeelden van hoe lokaal beleid rond seksuele diversiteit kan uitkristalliseren in een concrete aanpak: één in een grote stad, één in een middelgrote stad en één in een plattelandsregio. Rotterdam dient als goed voorbeeld voor een samenhangend grootstedelijk ondersteuningspunt en Zwolle als voorbeeld van een middelgrote stad, met een eigen beleid en een goede relatie met de lokale belangenorganisatie. Deurne dient als voorbeeld van een kleinschalig, maar succesvol, integraal project op het platteland.

Uitvoering van beleid in een grote stad: Rotterdam Verkeert

De gemeente Rotterdam werd enige tijd geleden geconfronteerd met een toenemend aantal vragen over homospecifieke aandacht voor cliënten en de integratie daarvan binnen reguliere instellingen. In reactie hierop heeft de gemeente besloten een lokaal steunpunt te ondersteunen: Rotterdam Verkeert.

Rotterdam Verkeert is een organisatie die zich ten doel stelt de kwaliteit van het zorgaanbod voor homoseksuele mannen en lesbische vrouwen te verbeteren. De stichting richt zich op professionals in de sectoren welzijn, zorg, onderwijs en hulpverlening. Daarnaast heeft zij een aanbod van kortdurende hulpverlening voor cliënten.

Oorspronkelijk richtte de stichting zich vooral op uitvoerende hulpverlening en af en toe op deskundigheidsbevordering van professionals. Naarmate men echter meer vragen kreeg, breidde het taakgebied zich allengs uit van hulpverlening naar welzijn, naar het onderwijs en naar veiligheid.

Een van de eerste projectmatige activiteiten was 'Roze Rimpels aan de Rotte'. Dit project had tot doel om de zorg voor ouderen met een homoseksuele of lesbische leefstijl in het verzorgingshuis en in de individuele thuissituatie te verbeteren. De werkwijze was enerzijds deskundigheidsbevordering van de

medewerkers van de zorginstellingen en anderzijds de implementatie van een homo- en lesbisch vriendelijk beleid binnen de betreffende organisaties.

Parallel aan deze activiteit is de RATO (Roze Advies Telefoon Ouderen) opgericht. Hier kunnen 55+ ouderen terecht met vragen, informatie en een gesprek over homoseksualiteit, uitgaansgelegenheden, twijfels over gevoelens en dergelijke. Men kan dan doorverwezen worden naar een fysiek spreekuur, naar 'roze' gelegenheden in Rotterdam, naar hulpverlening, naar andere interessante websites voor homoseksuele ouderen of naar homovriendelijke zorgcentra/verpleeghuizen en huis-artsen in Rotterdam. Ook kan voor de beller contact gelegd worden met een bezoekerwilliger die eenmaal per week langskomt, of de beller kan een oproep (laten) plaatsen op de website.

Een ander succesvol project van Rotterdam Verkeert was het Dialoogtraject. Dit was gericht op het jongerenwerk, het sociaal cultureel werk en het opbouwwerk. Rotterdam Verkeert ontwikkelde in twee pilots een eigen dialoogwerkvorm. Het traject begon met een themabijeenkomst voor alle medewerkers van een instelling om het besef te laten doordringen dat lesbische meiden en vrouwen en homoseksuele jongens en mannen bestaan en om enig zicht te geven op de valkuilen en de impact van onzichtbaarheid. Daarna volgde een themabijeenkomst 'geschiedenis van homoseksualiteit en uitleg begrippen', die een meer voorlichtend karakter had. Voor een specifiek aantal geselecteerde deelnemers vond daarna een intensiever deel plaats: een kennismakingsbijeenkomst, individuele gesprekken (inventarisatie van vragen en motivatie deelnemers), twee dialoogbijeenkomsten met 'woordvoerders' uit homo/lesbische kring, een evaluatiebijeenkomst en een training van drie dagdelen met het oefenen van vaardigheden.

Een belangrijke leerervaring uit dit project was dat het veel tijd kost om een goede relatie met de instellingen te krijgen en commitment te krijgen voor het hele traject. Een bijdrage van de gemeente voor de ontwikkeling was onontbeerlijk. Wel bleken de participerende instellingen een bijdrage te kunnen doen aan de uitvoering van de bijeenkomsten en de training.

Een derde project was 'Roze op school'. Dit project bestond uit het benaderen van schooldirecties en het geven van trainingen aan docenten. Maar ook het overleg met de gemeente was een belangrijk aspect van het project. De gemeente toonde via de jeugdmonitor aan dat de situatie van homoseksuelen op scholen te wensen overliet en sprak de directies hier actief op aan. Vervolgens faciliteerde de gemeente Rotterdam Verkeert voor de benadering van scholen en voor het geven van trainingen. Na afloop van het project verstreekte de gemeente de stichting een meerjarig budget om de scholen te blijven benaderen en ondersteunen.

Samenwerking in een regionaal centrum: COC Zwolle

Een goed voorbeeld van hoe een middelgrote centrumgemeente homobeleid kan vormgeven, is de Beleidsagenda Homo-emancipatie van de gemeente Zwolle.

De gemeente Zwolle heeft op eigen initiatief een beleidsnota samengesteld waarmee het thema homo-emancipatie nadrukkelijk in de reguliere agenda is geïntegreerd. De reden hiervoor was dat de gemeente inzag dat de verharding van de samenleving en de toenemende intolerantie ten opzichte van bepaalde groepen burgers ook zijn effecten heeft op seksueel diverse mannen en vrouwen.

De gemeente liet zich hierover onder andere informeren door de lokale COC-vereniging. COC Zwolle heeft aangegeven dat haar bezoekers geregeld problemen van velerlei aard ondervinden. Dat blijkt uit verhalen van bezoekers aan het COC-café, gesprekken via de hulptelefoon en -chat en praktijkvoorbeelden uit het leven van alledag.

De beleidsagenda is in goed overleg met het COC Zwolle tot stand gekomen. Het COC Zwolle heeft in een brief aangegeven waar wat hen betreft de prioriteiten zouden moeten liggen. Ook zijn het Kenniscentrum Lesbisch en Homo-emancipatie-beleid, het Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport en het Anti Discriminatie Bureau Zwolle/Kampen geraadpleegd. Deze informatie, suggesties en adviezen zijn afgewogen en verwerkt in de lokale beleidsagenda. De gemeente Zwolle heeft op deze wijze het thema homo-emancipatie nadrukkelijker binnen het reguliere beleid op de agenda gezet.

Het meerjarenprogramma heeft de naam 'De kracht van Zwolle' meegekregen. Hiermee wordt verwezen naar de lokale kennis, zoals dat van het COC Zwolle. Het plaatselijke COC weet als geen ander wat er speelt onder de homoseksuele, lesbische en biseksuele burgers in hun regio.

Een miniproject op het platteland: Welzijnswerk Deurne

Het Kenniscentrum Lesbisch en Homo-emancipatiebeleid werd in 2005 gevraagd om in een workshop, tijdens het diversiteitssymposium 'Brabant bekend kleur', toe te lichten hoe men een klein homospecifiek project zou kunnen opzetten. Tijdens dit symposium werden voor uiteenlopende aspecten van diversiteit ter plaatse projectideeën uitgewerkt, waarna door het publiek bij acclamatie (met een decibelmeter) werd besloten welk project een geldprijs kreeg om het ook echt uit te voeren.

In de 'homoworkshop' zat een welzijnswerker uit Deurne, die voorstelde om een plattelandsproject te bedenken, met als werktitel 'Homo in Deurne'. Het projectidee kreeg onvoldoende decibel om de prijs te winnen, maar de workshopdeelnemers besloten om het project toch uit te voeren. Dat gebeurde door een student stage te laten lopen bij welzijn Deurne. Daardoor kostte het project maar weinig geld (voornamelijk wat reis- en drukkosten).

De probleemstelling was dat het voor homojongeren op het platteland soms erg moeilijk is om voor hun geaardheid uit te komen. Beroepskrachten weten niet goed hoe ze dit onderwerp moeten benaderen en hoe ze het aan moeten pakken. Ook zijn er geen methodes bekend die zich specifiek richten op homoseksuele jongeren op het platteland.

Het doel was een sfeer in Deurne te creëren waarin jonge homo's zich veilig voelen en hun coming-out op een relatief makkelijke manier kunnen beleven. Men begon met te onderzoeken hoe jongeren in Deurne denken over homoseksualiteit en de behoeftes en wensen van jonge homoseksuelen in kaart te brengen. Daarna heeft men de onderzoeksresultaten, behoeftes en wensen omgezet in een werkbare methode (die ook in andere plattelandsgemeentes inzetbaar zou zijn).

Ten slotte heeft men methoden uitgevoerd die plattelandsburgers bewust maken van de taboesfeer rondom homoseksualiteit en jongeren (zowel hetero- als homo-seksueel) van informatie voorzien over homoseksualiteit.

In het onderzoek werden ook scholen in Deurne betrokken. Als methoden zijn voorlichting in de klas uitgevoerd, is informatiemateriaal gemaakt en zijn enkele kleinschalige activiteiten voor en met jongeren uitgevoerd.

6 Meer informatie

Dit hoofdstuk geeft enkele suggesties voor verdere studie, ondersteuning en contacten.

Websites

- www.homo-emancipatie.nl: Kenniscentrum Lesbisch en Homo-emancipatiebeleid;
- www.coc.nl: COC Nederland, nationale homobelangenorganisatie;
- www.schorer.nl: Schorer, homoge-zondheid en welzijn;
- www.yoesuf.nl: Stichting Yoesuf, Islam en seksualiteit;
- www.empower-ls.com: Empowerment Lifestyle Services, homoseksualiteit en onderwijs;
- www.rotterdamverkeert.nl: Rotterdam Verkeert, lokaal steunpunt voor homoge-zondheid en welzijn.

Boeken

- Schuijf, J. en P. Dankmeijer (2005). Homobeleid uitgelicht. Een praktische gids voor lokaal beleid. Amsterdam: Schorer Boeken en Kenniscentrum Lesbisch en Homo-emancipatiebeleid;
- Zie <http://www.invoeringwmo.nl/NR/rdonlyres/155BF1FE-7B45-410A-91DA-AA0E249CEB02/0/HomobeleidUitgelicht.pdf> voor de digitale versie van het boek homobeleid uitgelicht;
- Belling, P.; Bolter, F.; Dankmeijer, P; Enders, M.; Graglia, M.; Kraan, K.; Timmermanns, S.; Wilhelm, W.; (2004) Dubbel Divers Den Haag: Ministerie voor Gezondheid, Sociale Zaken, Vrouwen en Familie van de Duitse deelstaat Noordrijn-Westfalen.

Anders

- Het advies van de Adviescommissie homo/lesbisch beleid van de gemeente Nijmegen over het voorstel tot inrichting van een Wmo-loket in Nijmegen.
Zie: http://www.nijmegen.nl/Images/41_71819.pdf;
- Het advies van de Adviescommissie homo/lesbisch beleid van de gemeente Nijmegen over het voorstel 'Individuele voorzieningen in de Wmo';
- De Beleidsagenda Homo-emancipatie van de gemeente Zwolle.
Zie: http://www.zwolle.nl/cms/cms.nsf/V_LUSCW/3C05ED597EC0FFBEC12568C70052C8C;
- Notitie Sociale Integratie Limburg. Ten behoeve van Sociale Ontwikkelingsbeleid Provincie Limburg.
Zie: http://www.limburg.nl/upload/pdf/SocOntw_NotitieSocialeIntegratie-Limburg.pdf;
- Roze in alle kleuren. Nota homo-emancipatiebeleid 2005-2007, ministerie van VWS. Zie www.minvws.nl/dossiers/homo-emancipatie;
- Gelijke behandeling van homo- en biseksuelen door de Nederlandse overheid.
Zie: http://www.minvws.nl/folders/zzoude_directies/dsb/2004/gelijke-behandeling-van-homo--en-biseksuelen-door-de-nederlandse-overheid.asp.

